

Wees positief!

Wees positief!

*Voorbij de retoriek van empowerment
in het sociale domein*

Richard de Brabander

Amsterdam University Press

Dit onderzoek is medegefinancierd door Regieorgaan SIA, onderdeel van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Deze uitgave is mede tot stand gekomen met steun van het Domein Gezondheid, Sport en Welzijn en het Centre of Expertise Preventie in Zorg en Welzijn van Hogeschool Inholland.

Ontwerp omslag: Lyanne Tonk

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 149 3
e-ISBN 978 90 4855 725 7
DOI 10.5117/9789463721493
NUR 740

Creative Commons License CC BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© R. de Brabander / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

By contrast, a technique of *empowerment* does not present itself as deriving from a theory that would legitimate it. It is experimented with, and is only valid to the extent that it is efficacious, that it makes possible what it nevertheless cannot explain: the event of a becoming capable of thinking and feeling in a mode that escapes from generalities that ask for adherence.

– Philippe Pignarre & Isabelle Stengers

Inhoudsopgave

Woord vooraf	11
1. Inleiding	17
Empowerment – aanpassing of verzet?	
1.1 Politisering in het sociale domein	17
1.2 Van verzet naar aanpassing	19
1.3 Empowerment bestaat niet	23
1.4 Het empowermentdiscours in praktijk	26
1.5 Van aanpassing naar verzet?	28
1.6 De opzet en reikwijdte van dit boek	30
2. Empowering business	35
De eerste contouren van een discoursomslag	
2.1 Het versterken van eigen kracht: de burger aan zet	36
2.2 Paradoxen van beleid	39
2.3 Empowerment is core business	41
2.4 De radicale herkomst van empowerment	46
2.5 Een verkeerd gebruik van empowerment?	51
2.6 De nieuwe geest van het kapitalisme	53
2.7 Het ethos van creativiteit en <i>employee empowerment</i>	59
2.8 Tot slot: Een positieve draai	62
3. Het geweld van het positieve	67
Over wreed optimisme en postideologische misleiding	
3.1 Een positieve basishouding	68
3.2 Het proces van Verlichting	73
3.3 De paradoxen van Verlichting	78
3.4 Wreed optimisme	80
3.5 Postideologische misleiding: waarom we aan de leugen vasthouden	83
3.6 De positieve samenleving: ‘Niet omdat het moet, maar omdat het kan’	88
3.7 Tot slot: Chantage van het positieve	95

4. Het bestuur van positiviteit	99
De vriendelijke technieken van positieve macht	
4.1 Positieve macht	100
4.2 Bestaansethiek en tegengedrag	103
4.3 Vriendelijke technieken	107
4.4 De cirkel van invloed	109
4.5 Het psychologiseren van kritiek	112
4.6 Sturing op zelfsturing	116
4.7 Pedagogiek van optimisme: 'emotional empowerment'	119
4.8 Willen wat de overheid wil dat wij willen	123
4.9 De kunst om niet bestuurd te worden	125
4.10 Tot slot	129
5. 'Het positief hertalen van de macht'	131
De ethische vertaling van empowerment	
5.1 Een fundamenteel andere kijk?	131
5.2 Een complexe verhouding tussen ethiek, moraal en politiek	132
5.3 De kaalgeplukte haan, of de mens van Plato	136
5.4 Een relationeel mensbeeld en positieve emoties	138
5.5 De decentrerende van het subject	142
5.6 Improviseren op basis van positieve waarden	145
5.7 'Eén plus één is drie'	150
5.8 Tot slot: Politiek in het register van de moraal	153
6. De terugkeer van het politieke	157
Over het belang van conflicten en het delen van onenigheid	
6.1 Een kwestie van beschaving?	158
6.2 Politieke verdeeldheid	161
6.3 De politiek en het politieke	163
6.4 Ordenen is uitsluiten	165
6.5 Excurs: code zwart	167
6.6 Depolitiserende op links	170
6.7 Internal exclusion	173

6.8	Tegenstanders, geen vijanden	175
6.9	Polariseren: kansen en bedreigingen	179
6.10	Ongekend onrecht	182
6.11	Dissensus: het delen van onenigheid	184
6.12	Tot slot	187
7.	Empowerment als dissensus	189
	Pogingen om anders te denken dan we denken	
7.1	Wat is het probleem?	191
7.2	Problemen maken	195
7.3	De cliënt doet het niet	197
7.4	Ik ben niet mijn diagnose	201
7.5	Een 'empowering conception of ethics'	209
7.6	Tot slot: Een handelingsperspectief	214
	Nawoord	217
	Verantwoording	223
	Noten	225
	Bibliografie	237
	Over de auteur	249
	Zakenregister	251

Woord vooraf

Wanneer ik schrijf, doe ik dat vooral om mezelf te veranderen
en om niet meer het zelfde te denken als voorheen
– Michel Foucault

Het is inmiddels vele jaren geleden: in mei 1986 schreef ik voor mijn opleiding personeelswerk aan de sociale academie een eindwerkstuk – men sprak toen nog niet hoogdravend van een afstudeeronderzoek – over vervreemding van de arbeid, met als titel: *Vervreemding: zeggenschap in coöperatie*. In het voorwoord veroorloofde ik mij enkele kritische kanttekeningen over ‘het repressieve karakter van het personeelswerk’. Ik was mij er vaag van bewust dat de ‘kritische personeelswerker’, waartoe ik werd opgeleid, deel uitmaakt van iets waar hij of zij kritisch tegenover zou moeten staan.

Die kritische opmerking kwam natuurlijk voort uit het onderwerp van mijn eindwerkstuk, waarin ik mij liet leiden door een humanistisch marxisme. Vervreemding van de arbeid zag ik als de bron van al het kwaad en het sleutelwoord waarmee ik alles dacht te kunnen verklaren. De grote boosdoener was Frederick Taylor, de vader van het *scientific management* of taylorisme, waarvan de vervreemding in *Modern Times* van en met Charlie Chaplin op dolkomische wijze genadeloos in beeld wordt gebracht. Taylor verafschuwde het idee dat medewerkers zelf zouden nadenken of een splinter initiatief zouden nemen en legde de basis voor een verregaande deling van arbeid. Tot in de kleinste details werd hun werk ontleed en met de stopwatch in de hand in tijd gemeten. Een werknemer is slechts verantwoordelijk voor het effectief uitvoeren van dat deeltje in het productieproces waarvoor hij of zij is aangenomen. En zo zien we Chaplin achter de lopende band moeren aandraaien. Zodra hij zich gaat bemoeien met de anderen ontstaan er problemen.

De arbeidsdeling maakt een eind aan de medezeggenschap van medewerkers over hun inzet van talenten, mogelijkheden en inzichten. Arbeid is niet langer de weg om zichzelf te ontwikkelen. Eind jaren '80 kon je nog ongegeneerd spreken van klasse. De heersende klasse, dat wil zeggen degenen die de productiemiddelen bezitten en beheersen, betoogde ik, eigent zich niet alleen de zeggenschap over de productiemiddelen toe, maar laat haar invloed ook gelden in het onderwijs, cultuur, moraal en opvoeding. Daarmee volgde ik Karl Marx in zijn stelling dat de heersende ideeën de ideeën van de heersende klasse zijn en dat wij een vals bewustzijn hebben, dat wil zeggen: een verkeerde voorstelling hebben van onszelf, van wat wij zijn of zouden moeten zijn.

Voor de emancipatie van de arbeider liet ik mijn oog vallen op het Joegoslavische model van arbeidszelfbestuur dat, zo beweerde ik, 'goede mogelijkheden bood voor de opheffing van vervreemding en een grote mate van werkelijke zeggenschap'. Na het houden van interviews bij enkele arbeiderscoöperaties kwam ik echter van een koude kermis thuis, want, zo luidde een van mijn ontluisterende conclusies, 'ook binnen het arbeiderszelfbestuur is er sprake van vervreemding'. De slecht bezochte ledenvergadering, het geringe vertrouwen in de eigen mogelijkheden, conformisme, vluchtgedrag en het wantrouwen ten aanzien van zeggenschap en apathie waren tekenen aan de wand. De strijd tegen vervreemding, zo betoogde ik, vereiste 'een mentaliteitsverandering' die zich niet alleen zou moeten richten op de bewustwording van de eigen mogelijkheden en op het vertrouwen in het eigen kunnen. Nee, de verwachtingen werden door mij hoger gespannen. Middels een 'normatief-reëducatieve strategie' – een eufemisme voor heropvoeding, zo besef en vrees ik nu – beoogde ik een problematisering van hun conformistische houding tegenover 'verinnerlijkte' waarden en normen. Het doel was medewerkers bewust te maken van de noodzaak het eigen bestaan volgens hun eigen waarden in te richten en in groepsverband op te komen voor onderdrukte en verdrongen verlangens en al doende de weg vrij maken voor het

vrije spel van menselijke vermogens en verlangens die dan niet langer door een doel-middelrationaliteit zouden worden bepaald.

Inderdaad een mond vol.

Als kritische personeelswerker in spe – verder zal ik niet komen – stond ik zeer kritisch tegenover geestdodend werk, dehumanisering en automatisering van de arbeid. De emancipatie van de arbeider en humanisering van de arbeid spraken voor mij vanzelf. Die humanisering van de arbeid, zo citeerde ik uit *De werkplaats en de stopwatch. Over taylorisme, fordisme en massaproductie* (1980) van de Franse filosoof en econoom Benjamin Coriat, was echter ‘een nieuw oorlogswapen tegen de arbeidersklasse’ (Coriat, 1981, p. 112). Dat is wat een koude douche heet, die zijn ontvullende uitwerking niet heeft gemist, al besepte ik de implicaties van zijn uitspraak toentertijd niet of nauwelijks.

Ik had, zo moet ik bekennen, eigenlijk geen flauw benul van wat ik opschreef, maar zo veel jaren later durf ik wel te stellen dat mijn scepsis tegenover jubel- en modewoorden of *buzz words* en de *feel good rhetoric* hier is ontstaan. Eigen kracht, eigen regie, zelfredzaamheid, zelfsturing en veerkracht zijn de *welfare words* (Garrett, 2020) van onze tijd. Het zijn woorden die voor in de mond liggen en een positieve uitstraling hebben, als vanzelf spreken en geen nadere uitleg nodig hebben. Wat kun je erop tegen hebben? Ze lijken een algehele consensus weer te geven en fungeren als gemeenplaatsen en gewoonten die niet of nauwelijks vragen oproepen. Niemand is tegen eigen regie (Taylor uitgezonderd). Omdat niemand burgers wil verzwakken en afhankelijk wil maken, zijn we geneigd een gemeenplaats als ‘burgers in de eigen kracht zetten’ als iets goeds te aanvaarden. Gemeenplaatsen representeren een positieve grondhouding (Zijderveld, 2017).

In de opmerking van Coriat zie ik nu, velen jaren later, een verwijzing naar het werk van Michel Foucault, van wiens bestaan ik in 1986 geen weet had. Ondanks dat ik geen enkele concrete aanwijzing heb kunnen vinden, is het zeer waarschijnlijk dat Coriat bekend was met het werk van Foucault. Foucault

was niet zomaar een filosoof, hij was een publieke figuur die als de opvolger van Jean-Paul Sartre werd beschouwd, op televisie verscheen en door alle befaamde dag- en weekbladen werd geïnterviewd. Vanaf 1970 tot vlak voor zijn dood in 1984 gaf hij openbare colleges aan het prestigieuze Collège de France die voor iedereen toegankelijk waren en volle zalen trokken. Eind jaren zeventig hield hij zijn beroemde colleges over de geboorte van de biopolitiek. Daarin betoogt hij dat het humanisme en zijn moraal ontstaan op het moment dat de mens object van weten wordt en dat daarin een macht schuilt. De ontwikkelingen in de psychiatrie, het afschaffen van lijfstraffen en openbare executies en de opkomst van het milde strafregime aan het eind van de negentiende eeuw zijn, zo leert Foucault ons, niet het gevolg van humanistische hervormingen, maar verbonden met nieuwe machtstechnieken, instrumenten en methodieken die een toenemende controle over individuen mogelijk maken en een dwang uitoefenen die zich ongemerkt voortzet in ons spreken en onze gewoonten. Het volstaat niet meer om macht te situeren in een aanwijsbare instantie, of dit nu de staat, de baas van de werkplaats of het hoofd van het gezin is, die ‘als een veldwachter in een poppenkast de verschillende personages knuppelt’ (Foucault, 2013 p. 23). Foucault introduceert een concept van *biomacht*: een macht die ‘een positieve invloed op het leven heeft en er probeert richting aan te geven’, die ‘wil dat er krachten naar boven komen, dat ze groeien en worden geordend’ in plaats van te dwarsbomen, te breken of te onderdrukken (Foucault, 2018, p. 138-139). Ik kom daar nog uitgebreid op terug.

Laat ik dan nu pogen lering te trekken uit de les van Coriat die ik als student aan de sociale academie niet heb getrokken, of beter gezegd: niet heb kunnen trekken. Want welke les valt uit zijn ontnuchterende uitspraak te leren over wat nu onder de noemer van *empowerment* wordt gevangen? In hoeverre is empowerment – het streven naar eigen kracht en eigen regie, het versterken van mensen en hun handelingsmogelijkheden, het greep en controle krijgen over het eigen leven en werkelijke macht

over levensomstandigheden – eigenlijk ‘een nieuw oorlogswapen’ tegen de burgers? In hoeverre oefent empowerment een ‘positieve invloed’ uit op het leven om het te controleren? Dat is de algemene vraag die achter dit boek ligt verscholen.

In mijn boek over de mythe van zelfredzaamheid meende ik, ook al was dat erg vluchtig, in het denken over empowerment een ander geluid te horen dan in de mantra van zelfredzaamheid. Voor een deel is dat ook zeker het geval, maar dat neemt niet weg dat ook empowerment, ontdaan van zijn maatschappijkritische wortels, volgens sommigen, is geïnstitutionaliseerd en verworden tot het tegenovergestelde: een *disempowering practice* (McLaughlin, 2016). Wat volgt is min of meer een omzweving over hoe we empowerment weer kunnen radicaliseren, en recht kunnen laten doen aan zijn wortels. En zo keer ik weer terug naar 1986, maar zonder hetzelfde te denken als toen.

Ik had deze omzweving niet kunnen maken zonder de steun van anderen. Allereerst gaat mijn dank uit naar Gerard van den Broek die al jaren op een rustige en onzichtbare manier leidinggeeft aan het Cluster Social Work Zuid van Hogeschool Inholland en mij twee jaar lang twee dagen per week heeft vrijgesteld van onderwijs om dit onderzoek te doen. Zonder Femke Kaulingfreks zou ik niet op het idee zijn gekomen noch de moed hebben verzameld om een subsidie voor een postdoconderzoek aan te vragen. Haar verfrissende ideeën vormen naar mijn mening een belangrijke bron van vernieuwing in het sociale domein. Zij weet als geen ander haar activistische kritiek een overtuigende en praktische inhoud te geven. Net als Femke waren Lieke Wissink, Pim van Rooij, Roel van Goor, Ympkje Albeda bereid eerdere versies van hoofdstukken van kritisch commentaar te voorzien. Ik heb veel aan hun kritische opmerkingen en suggesties gehad. De constructieve kritiek van Willem Trommel op het voorlaatste concept was even bemoedigend als verrijkend. Michelle Bax-Driehuijs bedank ik voor het corrigeren van het definitieve concept. Ook dank aan Annelies van der Meij die constructief meedacht om een open access uitgave van dit boek mogelijk te maken.